

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal ЕРОНИ [ЕPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 1

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ БЪЛГАРСКИ АПОКРИФЕН ВЛАДЕТЕЛ И КОЛЕГИЯТА НА ХАНА И КАГАНА В ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРАКТИКА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО. II. ХАНЪТ / КАНЪТ В ТИТУЛНАТА ПРАКТИКА И СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ НА СРЕДНОВЕКОВНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

Стефан ЙОРДАНОВ

THE MEDIEVAL BULGARIAN APOCRYPHAL RULER AND THE COLLEGIA OF KHAN AND KAGHAN IN THE POLITICAL PRACTICE OF THE FIRST BULGARIAN EMPIRE. II. THE KHAN / KAN IN THE TITULATURE SYSTEM AND THE SOCIO-POLITICAL REALITY OF THE MEDIEVAL BULGARIAN SOCIETY

Stefan YORDANOV

Abstract: The article analyzes the linguistic aspect of the titles which were born by the early medieval Bulgarian ruler and their role in the potestary-political system of the First Bulgarian Empire in regard to the recent discussions. The recent interpretations of the titles *khan / kaghan* and of the composite title *kana su begi* as Iranian by their linguistic aspect and linguistic appurtenance are still *sub judice* and without sufficient proofs. The explanation of K. Menges, known in Bulgarian literature thanks to Vesselin Beshevliev, of the title *kana su begi* as a phraseological word group of type of the so called *izafet*, still remains the most evidenced. The meaning of “khan – war leader” is well-founded by some specificities of the potestary-political system of the First Bulgarian Empire such as the so called *Toelis-Tardush* system and the dual kingship.

Key words: early medieval Bulgarian ruler, First Bulgarian Empire, *khan / kaghan*, *kana su begi*, *Toelis-Tardush* system, dual kingship, Vesselin Beshevliev, K. Menges.

В настоящото изложение ще предложа някои предварителни бележки по очертаната в заглавието проблематика, продължавайки наблюденията, осъществени в първата част на студията [Йорданов, Ст. 2004, с. 475 – 494], а именно – проблема за мястото в системата на върховната власт на носителя на титлата **хан/кан** и респ. проблема за етимологията на тази титла.

Една такава тематика се нуждае от задължителни уговорки във връзка с актуализирането на въпроса как точно е звучала тази титла и във връзка с това – как да бъде писана в научни изследвания, учебници и научнопопулярни четива. Смятам, че титлата трябва да има формата **кан**, както се предлага напоследък, но в заглавието запазвам и другата форма, **хан**, плащайки дан на традицията в нашата историческа литература, а също и с оглед на присъствието в езика на чувашите на тази титла с аналогна съгласна **х** – във формата **хун**.

Институцията на владетеля в епохата на Първото българско царство е разгледана малко по-системно у В. Гюзелев, Г. Бакалов, Т. Славова, и в някои нейни аспекти – от Г. Николов и от автора на настоящите редове [срв. още: Каймакамова, М. 2000, и др.; от по-старата литература: Баласчев, Г. 1909 – 1910; Баласчев, Г. 1911–1913]. Проблематиката, свързана с изясняването на параметрите и

ролята на владетелската институция, е изключително обемиста: това са въпросите за икономическата ѝ база, за подsigуряващите я властови механизми, за идеологическото ѝ обезпечаване и т. н. В случая обаче ще се спра на много ограничен отрязък от въпроси – най-вече въпросите, свързани с мястото на владетеля в титулната практика на Първото българско царство и донякъде – въпросите за мястото ѝ в социално-политическата действителност на Първото българско царство.

* * *

I. 1. В българската историография битова представа за владетелската институция на ранносредновековната българска държава, съгласно която тя се представя от индивидуална магистратура с монократични прерогативи, носеща през езическия период титлата хан или кан, и през периода след християнизацията на българското общество и държава – титлата княз, но най-вече титлата цар. Допуска се и възможността да става въпрос за колегиална магистратура, респ. за т. нар. двоична владетелска институция. Така, обичайно се приема, че върховният владетел е **носителят на титлата кан**, а негов заместник, комуто било поверено командването на българската армия, бил **носителят на титлата кавхан** [Гюзелев, В. 1966, с. 33 – 57; 1971, с. 97 – 99; кавханът като главнокомандващ – и според Венедиков, И. 1979, с. 30]. В чуждата литература тази представа за владетелската институция се повтаря [вж. напр.: Бартикян, Р. М. 1973, с. 90]. И според Я. В. Пилипчук върховният владетел носел титлата кан, командувал войските – кавхан, а назоваването като **кана сю-биги** на Омуртаг го категоризирало като „от бога владетел”. Пилипчук допуска, че владетелят на Велика България, Кубрат, както и хунският владетел Атила, са носили титлата кан [Пилипчук, Я. В. 2012, с. 81, с препр. към проучвания на П. Голдън и Цв. Степанов].

I. 2. Ние не разполагаме с напълно ясна и достатъчна по обем информация за първата от тези титли, титлата **кан**. Тя е засвидетелствана в изворите не само в различни форми – резултат от неизбежната флексия на всяка една лексема в системата на функционирането на езика, но и в различни варианти.

I. 3. Напълно е възможно първото засвидетелстване на титлата **кан** да е направено посредством съставната титла **orkhan**, която, със значение “заместник”, “хан-заместник”, Джонов вижда в името Органа [Джонов, Б. Ст. 1977, с. 12]. Като *Or-ganas*, т. е. Ур-хан, обяснява името още Иван Шишманов [1900, с. 554]. Изказвани са съмнения дали става дума за вуйчото на основателя на Велика България Кубрат, или за някакъв друг вожд на уногундурите на име Кубрат [вж. напр.: Галкина, Е. С. 2011, с. 9, бел. 21]. Тук само отбелязвам тази възможност за ранно фиксиране на титлата, просто за пълнота, в настоящото изложение няма да се спирам върху нея.

II. 1. Ще се спра главно върху формата **кан** на титлата, в значителен брой случаи засвидетелствана в изворите [сумиране на данните на изворите вж. напр. у Бешевлиев, В. 1981, с. 42 – 45; Славова, Т. 2010, с. 210 – 216]. Необходимостта да се обсъди този въпрос се определя от факта, че в този вид – във формата **кан** – титлата не е засвидетелствана от домашни извори. Би могло да се допусне, че именно тази титла засвидетелства обозначаването на господаря на България като **Magnus Keanus** в т. нар. Унгарска анонимна хроника [вж. препратките у Венедиков, И. 1979, с. 71, бел. 2] и ако е така, това е единственият случай на засвидетелстване на титлата кан в евентуалната ѝ номинативна форма. Във формата **кана** титлата е засвидетелствана в рамките на съставна титла от някои надписи на българските владетели от езическия период на Първото българско царство, а също и в рамките на титли, които не обозначават владетелската институция. Това са следните титли:

Canna tarcan. Възстановено на базата на записа *cannataban* на тази титла в списък на българските пратеници на Вселенския събор в 869 – 870 година в Константинопол [Moravcsik, Gy. 1933, с. 11; вж. бяло за историята на написването на студията на Моравчик у Пейковска, П. 2016, с. 21]. Двойното -n е обяснено от В. Бешевлиев [1992, с. 73] като диалектна особеност или като предаване на меко -n.

Кана βοιλα колоβρον. В надпис от района на Филипи [вж. Бешевлиев, В. 1992, с. 72 (тълкувано като „дворцовия или канския боил колобър”), с. 141 (текстът на надписа)].

Βαγαθουρ кана. В надпис от опакоето на оловен печат. Четенето на **кана** е несигурно – не е ясно дали е отделна дума, или част от дума с незапазен завършек, което е един от факторите за продължаващото и днес дискутиране на точното четене на надписа [вж. **Бешевлиев, В.** 1992, с. 248 – 249, с дотогавашната литература].

II. 2. Както се вижда от изброяването, проблемът се поражда от поне трикратното фиксиране на титлата **кан** във форма с финална гласна **а**. Ако титлата е имала формата **кана**, с финална гласна **а** както в **боила** и други подобни случаи, то в такъв случай остава неясно защо в титлата **кавкан** или **кавхан**, с евентуално влизащата в състава ѝ титла **кан**, е във форма без финална гласна **а**. Дали в такъв случай финалната гласна **а** не е регистрация на някакво окончание при флексията на думата? Това е едната възможност, която се нуждае от анализ.

Вторият проблем засяга анлаутния съгласен звук в лексемата, обозначаваща титлата. Какъв е той, **к** или **х**? Хан, както е в редица примери, или кан, както е при други, макар и по-малко, примери? Или става дума за лексема, която има друг, различен произход от тези две етноспецифични форми на една и съща титла? Така поставеният въпрос също се нуждае от анализ, но анализът несъмнено трябва да тръгне от относително сигурното установяване, че, както у някои тюрко-монголски народи от средновековието, у които титлата кан/хан обозначава длъжност с функциите на върховен владетел, вероятно и у прабългарите тя е била обозначението на владетелската институция.

Действително, ако се съди по формата на чувашката лексема *χun* 'khan, prince' (Sirotkin), то в нея се наблюдават фонетични промени, които свидетелстват, че първичната форма, от която тя се развива, е била ***qan** [вж. напр. **Rédei, K., and Róna-Tas, A.** 1983, р. 7, с лит.]. Приемам, че най-вероятно чувашката лексема е достатъчно показателна за формата, в която титлата е битувала у Аспаруховите прабългари, създатели на Първото българско царство.

II. 3. В последно време е атакувана тезата, съгласно която композитната титла **кана сюбеги** представлява езикова конструкция, показваща белезите на език от тюркската езикова група, респ. на език от нейния български клон. За В. Бешевлиев това е изафетна конструкция със значение „ханът – водач на войските“ [**Бешевлиев, В.** 1981, с. 43; 1992, с. 72 – 74]¹. Един от доводите на В. Бешевлиев за такова тълкуване на композитната титла кана сюбеги е наличието на тюркската дума **сю** 'войска' и в езика на орхоно-енисейските надписи [за засвидетелстването ѝ там: **Насилов, В. М.** 1960, с. 14; **Majtczak, T.** 2012, р. 106 – 109].

II. 2. 1. Известно разколебаване в тълкуването на В. Бешевлиев поражда формата **кана** от първата компонента на титлата, във връзка с което се търси номинативна форма на лексема с окончание на гласната **а** и следователно различна от формата **кан/хан** [което специално е подчертано от **Степанов, Ц.** 1999, с. 81]. С такова окончание титлата **кана** е засвидетелствана и в други случаи, например в указанияте по-горе (в изложението на параграф II.1.) – **кана βοιλα** колоβров, **canna tarcan** и **βαγαθουρ кана**.

II. 2. 2. В последното монографично изследване на длъжностно-титулната практика на Първото българско царство и евентуално на прабългарите – онова на **Т. Славова** [2010, с. 212 – 213] – е осъществен отказ от интерпретацията на В. Бешевлиев и е потърсен аналог на титлата ***кана** (както присъства у Славова) в ираноезичната титла **канаранг**, а за втория компонент също е възприето тълкуването на **Цв. Степанов** [1999, с. 80 – 81; срв. **Stepanov, T.** 2001, pass.] на **кана сюбеги** като ираноезичен израз с приблизителното значение 'с бога', получавайки по този начин значението 'владетел (кана) с бога'. На практика Т. Славова върви в случая изцяло след изложението на Цв. Степанов, представляващо, както ще се опитам да покажа, извеждане на изводи въз основа на повърхностни уподобявания на различни по произход титли, уподобявания, необосновани чрез филологически анализ.

¹ Това решение принадлежи на Карл Менгес [**Menges, K. H.** 1958, р. 442], който тълкува титлата като *su beg-i* 'lord of the army, commander (in chief)', и на Омелян Прицак – мнение, изразено в лично писмо до Веселин Бешевлиев от 16 януари 1958 г. [цит. по: **Бешевлиев, В.** 1992, с. 73].

Това състояние на „анализа“ оставя впечатление по-скоро за **предпоставено търсене на решение**, в резултат от което титлата кан у прабългарите **непременно да бъде окачествена като различна** от близката титла у тюрко-монголските народи. По-долу ще споделя някои критични бележки към такова тълкуване, което според мен представлява филологически нонсенс – недопустимо поне за изследването на Т. Славова, претендиращо да съдържа филологически поглед към проблематиката, но напускащо полето на филологията в конкретния случай.

II. 3. На първо място, титлата е не **кана**, а **кан**. Смятам, че формата **кана** отразява някаква флексия на лексемата, а не нейната номинативна форма. Появата в този вид на лексемата не може да е изненадваща с оглед на критичния прочит на историческия извор, задължително отчитащ и лингвистичната страна на въпроса.

II. 3. 1. Ако проверим това твърдение въз основа на сравнителен материал от тюркските езици, ще видим, че и там формата е **кан** или **хан** (хун в чувашки). В новоиранските езици титлата също функционира като заемка от тюрко-алтайските езици, също в номинативна форма **кан/хан**. Евентуална номинативна форма **кана** остава изолирано явление, поради което я приемам за нереална.

Що се отнася до флексията на думата **кана**, т.е. в нейното окончание, смятам за по-обосновано становището, че става дума за флексия на лексема от тюркски език, какъвто една голяма част от изследователите смятат, че е бил езикът на прабългарите.

II. 3. 2. Според мен във финалното **а** в титлата **кана** трябва да се види изафетно окончание с функциите на притежателен суфикс – притежателният суфикс за 3 лице **-а/-е // -та, -те**, характерен за редица тюркски езици. Известен проблем създава в случая обстоятелството, че немалка част от фиксираните в изворите прабългарски лексеми също като **кана** от композитната титла **кана сю биги** окончават на **-а**. В едно подборно непълно изброяване това са **зера** от композитната титла **зера-таркан**, **кана** от композитната титла **кана-таркан**, **барса** – вероятно част от композитна титла, може би **барса-таркан**, **боила** от композитните титли **боила-таркан** и **боила кавхан**. Твърде вероятно е в случая отново да става дума за лексеми с изафетно окончание – въпрос, нуждаещ се от отделно обсъждане². В древнотюркските рунически надписи титлата боила има същото окончание както в прабългарските примери, следователно най-вероятно става дума за аналогична изафетна конструкция.

В. Бешевлиев изяснява ὁ βοηλα καυχανος като словосъчетание със значение „боилът, който е кавхан“, „боилът [служещ като] кавхан“, сравнявайки с конструкции от типа на ἀνὴρ προφήτης, exercitus victor, femme auteur. Така според него тук е налице изафет, в който вторият компонент изпълнява ролята на постпозиционно определение.

Дублетната форма с епсилон, **канε**, също засвидетелства изафетно окончание, което е вариантното спрямо изафетното окончание **а**³.

II. 3. 5. Необосновано е търсенето на родство на предположената лексема **кана** с титлата **kanārang** – название за локален вариант от източните гранични райони на Сасанидската държава на длъжността marzban – „military governor of a Sassanian Persian frontier“ [A&MAe Warfare..., p. 207; повече за длъжността kanbrang вж.: **Khurshudian, E.** 1998, & 1.4. (non vidi)]. Но титлата kanbrang не може да бъде източникът или етимологическият „родственик“ на титлата **кан** и по фонетични причини. Всъщност **kanārang** е средноперсийска версия на бактрийската титла **karalrang**, означаваща 'lord of the border land, 'margrave'⁴. Цв. Степанов върви в тази конструкция, следвайки едно допускане на П. Добрев, при което твърде бързо – тоест без необходимия филологически анализ – достига до извода, че лексемата не показва белезите на принадлежност към език от тюркската езикова група. Нека да

² Сrv. сходната изафетна конструкция в композитната титла **бајла бага таркан** от древнотюркските рунически надписи.

³ Във фонетично отношение обяснявано и като резултат от редуване a/e [Saldžiev, H. 2009, p. 84].

⁴ Вж. повече у **Lerner**, Bactrian Animal Headdresses..., p. 216, note 5; **Habibi, A. H.** 1967, p. 18. Фиксиране на титлата в китайските извори в тази първична форма: **Yu Huan**, Weilue, 2004, p. 95.

повторя – изненадващо е, че тази неиздържана в лингвистично отношение теза се приема и от Т. Славова във фундаменталния ѝ труд върху административно-управленския апарат на ранносредновековна България, афиширан от нея като лингвистично проучване върху тези исторически проблеми [вж. Славова, Т. 2010, с. 212 – 213]. Проверяваща всяка интерпретация, основана върху лингвистичен анализ, в случая тя не прави такава проверка. Що се отнася до другите ираноезични паралели на лексемата, те са единични, единствено в язгулемски език формата на евентуалния етимологичен паралел се приближава до лексемата **кана** от първобългарските надписи, и като цяло тези паралели също се нуждаят от проверка, каквато Т. Славова не прави.

III. При това положение на нещата проблемите се заключават във възможността нещо да се добави или доразвие в интерпретацията на В. Бешевлиев, която **засега остава най-обоснованото и следователно, най-достоверното изясняване** какво е представлявал изразът **кана сю беги** и какви реалии е означавал.

III. 1. Според мен необосновано е също така да се търси във втората част на съставната титла **кана сюбеги** ираноезичен израз със значението ‘с бога’. Това е невъзможно по силата на фонетични и езиково-исторически съображения. Санскритското *su-bhāga-* не може да бъде източникът на прабългарския израз **сю-беги**, защото в средноиранския период анлаутната съгласна **s** се е трансформирала в **x**, (**k**)**h**, като в думи като ‘щастие’, *xišbaxt* ‘щастлив’ (според обяснението на Илиади – композитум с компоненти *xiš* ‘приятен’, ‘радостен, весел’ и *bax* ‘пай, дял’, *baxt* ‘съдба, щастие’) се указва ако не калка в славянските езици, то поне словообразователен паралелизъм, резултат от влияние⁵. Що се отнася до времето на предполагаемите евентуални заемки от ираноезични лексеми, то неясно е защо в първия случай, в случая с лексемата **кана**, ще бъде извършена заемка от средноирански езиков източник, а във втория случай – от староиндо(ирански) източник.

III. 2. Важно е и това, че изразът **сюбеги**, освен паралелите в старотюркските надписи, намира паралел в текст, който вероятно трябва да се свърже с ранната история на прабългарите. Паралел на титлата от първобългарските надписи се открива в информацията от китайските извори за народа **пугу** – информация, която засвидетелства прабългарите в първичните им азиатски обиталища. Така в един текст на китайски език, свързан с народа **пугу** (двустипие, възстановявано във вида: *Süçig tāligar / Puguγ toγuduγar*), се упоменава словоформа **süçig*, чийто анализ я определя като лексема със значение ‘главнокомандващ’, респ. ‘военачалник’. Наблюдението принадлежи на българския учен Иван Добрев, привеждам го буквално:

„Словоформата **süçig* ‘главнокомандващ’ е производно съществително име подлог във винителен падеж. Основата *sy* ‘войска, армия’ е засвидетелствана и в гръкоезичните прабългарски надписи от земите на Дунавска България и по-точно в Омуртаговия надпис при сложно-съставната титла. *KANASYBİGİ* [Ваклинов 2012, 121 – 122]. Тук *KANA* е звателен падеж от контрахираното *каган*; *SYBİGİ* е постпозитивно определение със значение ‘главнокомандващ’, състоящо се от *SY* ‘войска’ и *BİGİ* ‘глава, началник, бег’, а *-I* е притежателно окончание 3 л. ед.ч. в неговата вторично-служебна или синтактико-съединителна функция.”⁶

III. 3. Изафетната конструкция, засвидетелствана в израза *KANASYBİGİ*, представлява според мен сложна изафетна конструкция от типа: изафет от втори род плюс изафет от втори род. Ако са

⁵ Славянското **съ-сѣстьје* ‘щастие’ – пълен изоморфизъм спрямо иранските лексеми *xišbaxti* ‘счастье’, *xišbaxt* ‘счастливый’, авест. *hu-baya-* ‘счастливый’, др.-инд. *su-bhāga-* ‘счастливый, ошасливленный’ (‘имеющий благую долю’) ~ в.-луж. *zbože* ‘счастье, благополучие’ < **sb-bož-ъје*, восходящие к единому и.-е. **su-bhago-* ‘хорошая доля, участь’. Вж. за това, с лит.: Илиади, А. И. 2013, с. 142.

⁶ Добрев, Куплетът за Пугу..., с. 13. Срв. за този текст също и Закиев, М. З. 2011, с. 294. В случая Иван Добрев цитира данните на надписа на Омуртаг от с. Чаталар (дн. Хан Крум) по изданието му у Ваклинов, С. 1977, с. 121 – 122, вероятно ползвано от него по електронната публикация на книгата на Станчо Ваклинов в базата данни Krogaina [www.krogaina.com/].

прави В. Бешевлиев и Ив. Добрев, че СΥΒΙΓΓΙ е постпозитивно определение със значение 'главнокомандващ', то получава се изразът „канът, водач на войските” или „канът главнокомандващ”⁷. Това решение обаче веднага генерира въпроса да „отнемем” ли от кавхана функцията на главнокомандващ, която му се приписва в някои от горесцитираните проучвания? Възниква и въпросът каква е ролята на звателния падеж в компонентата KANA на тази езикова конструкция? Дали все пак думата KANA не е с окончание на изафетна конструкция с притежателна функция? От друга страна, ако, както е обичайно в изафетните конструкции в съвременните тюркски езици, определяемото е последната дума, то получава се словосъчетание с приблизително значение 'водач [бег] на войските на кана'. Проблемът е явен – каква фигура в административно-управленския апарат е носителят на ранговата титла „водач на войските на кана”, която се появява в ролята на титла с носители – личности от средновековната българска история, познати ни като владетели от епохата на Първото българско царство?

Във връзка с проблемния „водач на войските на кана” смятам, че такова тълкуване на сложната титла KANASYBIBI е неприемливо и че не трябва да се търси друго обяснение за сложната изафетна конструкция от онова на В. Бешевлиев и Ив. Добрев, току-що цитирано по-горе. Втората изафетна конструкция представлява постпозитивно определение към първия компонент от сложната титла **кана**. Но тогава защо титлата кан е с изафетно окончание? Проблемът според мен се изяснява от мястото на тази сложна титла в надписите. Тя е винаги на първо място и стои някак „пришита” към съдържанието им. Но тя се изяснява в достатъчна степен и относително сигурно, ако предположим, че от нея нещо е „спестено”. Според мен в началото на надписите от този тип стои следната конструкция: „[Думи на] кана водач на войските”; в такъв случай **а** в титлата **кана** е типичното изафетно окончание за притежание. Ако се откъснем от спецификите на тюркските езици, на съвременен български език в началото на тези надписи трябва да видим израза „Канът военачалник [каза]”, равнозначен на изафетната конструкция „[Думи на] кана водач на войските [военачалник]”⁸.

III. 4. Изолирано стои интерпретацията на В. Вачкова [**Vachkova, V.** 2008, p. 17, and n. 50, p. 17] на съставната титла **кана сю-биги** като превод или съответствие μεγας βασιλευς (тя отбелязва в скоби – „under Omurtag, 814 – 831”, но в бележка под линия твърди същото за титлата ‘archon subigi’ „under Krum”). Приемам това становище като интерпретация – достатъчно обоснована от логиката в хода на историческите събития в този период на Първото българско царство, – подчертаваща стремежа на българските владетели да се представят като носители на върховен владетелски авторитет, равнопоставен по съдържание на авторитета, влаган в титлата μεγας βασιλευς. Изследването на В. Вачкова обаче актуализира един въпрос във връзка с израза KANASYBIBI, а именно въпроса регистриран ли е случай, в който KANA е заместено от византийската титла архонт.

Според мен словосъчетанието **архон сюбег** от надписа, открит при с. Хамбарлий, в околностите на гр. Къзъл-Агач, представлява **несъществуваща композитна титла**. В началото на силно изтрития надпис П. Ников възстановява въпросното **архон сюбег** [**Ников, В. М.** 1931, с. 11]. В. Бешевлиев повтаря тази възстановка на началото на надписа, въпреки че оспорва неговото обвързване на надписа с. Маламир⁹. И двамата правят това може би под влияние на формулата KANASYBIBI от другите

⁷ От друга страна, ако изразът СΥΒΙΓΓΙ е ираноезичен, то защо в него – което отбелязва и **Т. Славова** [2010, с. 215 – 216] – присъства типично тюркската фонетична закономерност – хармонията на гласните? Защото е функционирал в тюркска езикова система и както е ясно, като фонетична характеристика на изафетна конструкция в рамките на език от тюркското езиково семейство. Във формата ухвхгз от надпис на Маламир, открит при с. Радко Димитриево, Шуменско [**Бешевлиев, В.** 1992, с. 238 – 240], вероятно също е отразен вариант на реализация на синхармонизацията на гласните.

⁸ По сходен начин интерпретира началната формула **кана сюбиги** и Омелян Притсак, превеждайки този израз като означаващ “The Khan so-and-so (spoke the following) words”. Вж. **Pritsak, O.** 1986, pp. 595 – 601. Цит. по: **Curta, F.** 2006, p. 162 – 163, note 119.

⁹ Кратка „история” на проучването на надписа [съгласно справката у **Ников, В. М.** 1931, с. 1]: В първото му издание от братята Шкорпил е приет за византийски списък на разрушени крепости [**Škorpil, H. u. K.** 1892, p. 98 – 99]. Че надписът е старобългарски, се установява от Ф. Дворник [**Dvornik, F.** 1928, p. 137, n. 5]. В. Бешевлиев осъществява една свързана възстановка на началото на надписа, според която надписът започва с формулата „Крум архонтът сюбиги” [**Бешевлиев, В.** 1992, с. 118]. Освен че тази възстановка се опира върху много значително допълване на липсващи букви, тя не съответства на обичайната формула за предаване на името на кана в първобългарските надпис, което в надписите на Маламир например е „кана сюбиги Маламир”, т. е. името следва титлите.

надписи, съдържащи тази начална формула. Текстът не предполага обаче такова разчитане. Оттам и изводите, които се правят въз основа на несъществуващата сложна титла **архон сюбеги**, най-малкото се компрометират.

Допускам и втора възможна насока на анализа. Замяната на кан с архон в този надпис да е действителна и по този начин създателят му да дава представа за това към каква византийска титла се приравнява прабългарската рангова титла. Такова допускане е донякъде логично, доколкото титлата **кан** е налице и в други сложни титли и следователно тя е титла, чието просто споменаване не дава представа за върховен, респ. монократичен владетел, поради което тя следва да се приравни към стоящата по-ниско от василевс византийска титла архонт, с по-общото значение 'управител, предводител'¹⁰. Но това би означавало отлично познаване от съзателя на надписа, респ. от човека, който е съставил текста на надписа, на византийската и съответно на прабългарската титулна практика. Това по принцип не е невъзможно, но се нуждае от подкрепата и на други доказателства. Следва да се запитаме и дали лексема с изафетно окончание в началото на надписа ще бъде заменена с лексема в номинатив в гръцки език, чрез което едва ли би бил предаден смисълът на поставянето на тази формулировка в началото на надписите. Могат да бъдат посочени и други трудности, ако се приеме съществуването на съставна титла **архон сюбеги**. Но засега ще оставя този въпрос настрана.

IV. 1. Възприетото от В. Бешевлиев и Иван Добрев разчитане на израза KANACYBICI като изафетна конструкция със значение 'канът-военачалник' се нуждае все пак от някои пояснения. Най-малкото защото той оставя неяснота защо могъщите владетели Крум и Омуртаг ще се нуждаят от подчертаване на военачалническата си позиция, дори и това да е позицията на върховен военачалник. Монократичната институция, поне в късните ѝ абсолютистки варианти, като че ли предполага и тази длъжностна функционалност да е монополизирана от владетеля, независимо че западно- и източно-европейските абсолютистки владетели си имат свои върховни военачалници – „маршали“. И ако в други надписи се подчертава, че той е „от бога владетел“, ще означава ли предложеното от В. Бешевлиев и Иван Добрев тълкуване на титлата кана сюбиги едно ограничаване на прерогативите му до светската длъжност на военачалника, което го прави отказващ се от привилегиите да бъде „цар-жрец“, в каквото се стреми да го превърне необоснованата – най-малкото посредством тълкуването на титлата кана сюбиги – интерпретация на Цв. Степанов [вж. освен в книгата му, и **Stepanov, T.** 2001, както и **Степанов, Ц.** 2003, с. 230, бел. 10]

Според мен проблемът опира до недостатъчното познание за владетелската институция у прабългарите и въобще на цялостната длъжностно-титулна практика в епохата на Първото българско царство. Укорът в такова окачествяване на нашето познание в това отношение е насочен единствено към анализи, които аз лично приемам за недостатъчно обосновани. Едновременно с това смятам, че българската историческа наука е направила изключително много за изясняването на така очертаната проблематика; непълнотата на нашето познание се дължи най-вече на недостига на изворови известия и/или на малоречивостта на наличните такива. Във връзка с титлата KANACYBICI това състояние на нещата до известна степен може да бъде преодоляно чрез анализ на социално-политическата действителност на Първото българско царство.

¹⁰ По принцип византийската титла архонт няма това значение, с което я натоварва едно такова допускане. Това не е рангова титла, а е обозначение за върховен управител или владетел, в случая – на политическо образувание, съседно на Византия. Съгласно едно от най-синтезните обяснения за тази титла, във Византия тя „се употребява и във вътрешен, и във външнополитически план, при това и във формален, и в неформален аспект, и спрямо длъжностни лица, и спрямо носители на ефективни, владетелски, но и на почетни титли, т.е. използва в твърде много и разностранни случаи – и по отношение на първенци, управници или велможи в дадена област, град или страна, и – обикновено в рамките на съчетание, – в наименованията на някои византийски длъжности, и разбира се – и по отношение на различни самостоятелни или зависими чужди владетели. В последния случай обичайно „архонт на ...“ следва да се разбира не като конкретна титла с ясно определена йерархична позиция, а само като „владетел на ...“, т.е. гръцкото архонт е еквивалент именно на българското понятие владетел, което, както е добре известно, е по-общото понятие за управник-монарх, а не титла с конкретни измерения било по отношение на международната владетелска йерархия, било по отношение на степен на суверенност.“ [**Кънев, Н.** 2013, с. 77 – 79, бел. 33, pass.]

IV. 2. Аспаруховите прабългари, основатели на Първото българско царство, както е известно, са носители на относително продължителна държавностна традиция. Тук няма да влизам в детайлен анализ на два въпроса, имплицитно съдържими в такава констатация, а именно, първо, въпроса дали независимо от това, че прабългарите са носители на такава стародавна традиция, в 680/681 г. те основават **нова държава**, и второ, дали те още в Северното Причерноморие **вече не са етнополитическа формация от родово-племенен тип**, като каквато ги категоризират някои съвременни интерпретации, обявяващи ги за формация от типа на т. нар. чийфдъм – респ. формация от типа на суперсложния чийфдъм; интерпретации, които на практика представляват **съвременна реплика на някогашното им категоризиране, например на Кубратова Велика България, като (военно-демократичен) военно-племенен съюз**. Но Аспаруховите прабългари са носители на една стройна държавностна административно-политическа система, представляваща етноспецифичен вариант на административно-политическата система, възникнала у номадските народи под силното влияние на Китай и Сасанидски Иран.

Върху тази административно-политическа система вече съм привличал вниманието [вж. **Йорданов, С.** 1996; 1997; 2000]. У Валери Стоянов също е налице акцент върху обстоятелството, че тя би могла в значителна степен да подпомогне изучаването на административно-политическата система на ранносредновековната българска държава [**Стоянов, В.** 2001]. Още в държавата на азиатските хуни, а по-късно и в тюркютските каганати се оформя система, която Гумильов определя като „**удельно-лествичная система**” (в буквален превод, „областно-броенична система”); съобразно названието на нейните два административни дяла аз използвах за нея окачествяването като **системата „тъолис – тардуш”**, а по потестарно-политическата ѝ природа тя представлява една **фратриархатно-наместническа** система. Във вида на тази система, установен от тюркютския владетел Муган-хан, наследяването на властта в нея можело да бъде поредно, подобно на смяната на зърната в броеницата – откъдето идва и образното ѝ окачествяване у Гумильов. Наследяването вървяло не от баща към син, а от най-големия към следващия брат и т. н. и след това – най-старият племенник наследявал най-младия чичо. А до идването на реда на поредния владетел той получавал свой “удел”, област, която управлявал от името на владетеля. Във връзка с това и всеки от тези “областни князе” получавал и съответната титла, според мястото в тази система. Гумильов предполага, че прототипът на тази система е бил престолонаследническият ред у южните хуни от II век от н. е. [**Гумилев, Л. Н.** 1967 [1993], с. 58, с препр.]. Затова нека отчасти да илюстрирам длъжностно-титулната практика на тази потестарно-политическа система [по-нататък – ППС] чрез два характерни примера – на хуните и на средноазиатските тюркютски каганати.

Политическата система на хуните се възглавявала от **шанюй**, управляващ разделената на две половини държава чрез щат висши сановници в състав от 4-ма князе (**ван**), наричани съответно ляв **сянван** и ляв **луливан**, десен **сянван** и десен **луливан**, двама военачалници (ляв **дацзян** и десен **дацзян**), двама върховни управители (ляв **дадувей** и десен **дадувей**), двама управляващи народа (ляв **даданху** и десен **даданху**) и двама второстепенни князе с титлата **гудухоу** – също ляв и десен [**Кычанов, Е. И.** 1997, с. 14].

Сходна ППС (едновременно – и военна организация) представлявала и тюркютската държава. Тя била съставена от две крила, **толос** или **тъолис** – източно, и **тардуш** – западно и съответно източният и западният наместник били наричани “малки ханове” [**Гумилев, Л. Н.** 1967 [1993], с. 154–155], а западните областни князе [= наместници] носели титлата **бури-шад**, т. е. букв.: “вълк-шад”, респ. водач на вълците, или, според други източници, двамата западни князе били наричани **бури-каган**, т. е. ‘вълк-каган’. Ако се съди по ситуацията в началото на VII век, наместник на хана ставал неговият по-млад брат, носещ титлата **джабгу-хаган** и като такъв управляващ западното крило на държавата [**Гумилев, Л. Н.** 1967 [1993], с. 159]. Тази държавна система имала сложно длъжностно-титулно устройство, за което свидетелства например надписът на Могилиян-хан, в който във връзка с интронизацията на предшестващия владетел, негов баща, тя е описана по следния начин: „При възшествието на престола на моя баща, хана, славните тюркски бегове [се разположиха в следния ред]. Отзад [= запад] тардуш-беговете, с **кули-чур** начело, а след тях шадапът-беговете; отпред [= на изток] толис-беговете с **апа-тархана**”¹¹

¹¹ Вж. повече за тази ППС и нейните близки и най-вероятно – генетически родствени съответки в ППС на двете прабългарски държави – Кубратова и Дунавска България, в указанияте в изложението на настоящия параграф, по-горе, мои публикации, с извори и лит.

Във връзка с общотеоретичното осмисляне на феномена, т.е. в отговор на въпроса, доколко в случая с така описаната ППС става дума за реализация на общоисторически закономерности, ще отбележа само, че ППС с такава структура отговаря на установяваното в историческата литература за природата на т. нар. номадски империи. Така един от съвременните автори, най-активно разработващ тази проблематика, Николай Крадин, извежда следните характеристики на „номадските империи“: „(1) многоступенчатый иерархический характер социальной организации, пронизанный на всех уровнях племенными и надплеменными генеалогическими связями; (2) дуальный (на крылья) или триадный (на крылья и центр) принцип административного деления империи; (3) военно-иерархический характер общественной организации „метрополии“, чаще всего по „десятичному“ принципу; (4) ямская служба как особый способ организации административной инфраструктуры; (5) специфическая система наследования власти (империя – достояние всего ханского рода, институт соправительства, курултай); (6) особый характер отношений с земледельческим миром” [Крадин, Н. Н. 2002, с. 82, и указание там други негови проучвания]. В рамките на това изброяване можем да посочим като сигурно присъстващи в ППС на Първото българско царство и респ. в ППС на другите прабългарски ранносредновековни държавни образувания подразделянето на две крила и център редом с 10-кратната военно-политическа организация, а що се отнася до владетелската институция – монополизацията ѝ от един „род“ и институцията на съвладетелството („соправительство“).

IV. 3. ППС на Първото българско царство наследява в значителна степен именно тази система, изграждайки свой етноспецифичен вариант. Наличните данни говорят, че ППС на Кубратова България и на Първото българско царство онаследяват базисни елементи именно от тази ППС и че те нямат нищо общо с ППС на Сасанидски Иран – нито като структура, нито като титулатура¹². Наблюдава се по-скоро значителна общност с ППС на някои средноазиатски и далекоизточни народи, вкл. ираноезични, но, що се отнася до ираноезичните – единствено като културно-исторически заемки, включени в типичния за тюркютските каганати структурно-функционален модел на ППС. Най-важното, титлите, обозначаващи висши длъжности в ППС на Първото българско царство, изцяло се различават от аналогичните по функционалност длъжностни и рангови титли в Сасанидски Иран. В такъв вариант би следвало да се очаква и институцията на владетеля да онаследява отблизо типологията на владетелската институция в бегло описаната по-горе ППС.

IV. 3. 1. Първият въпрос, който възниква във връзка с това, е въпросът каква титла е носел в тази потестарно-политическа система владетелят. Титлата **шанюй** у хуните, както гласи четенето на китайския ѝ запис, е с дискутирано отъждествяване с титлите у тюрко-монголските народи, като двете най-обосновани възможности са – или **ябгу**, или **таркан** [вж. **Бабаяров, Г., Кубатин, А.** 2012, с. 54 – 55, с лит.]. Титлата каган се появява в тези държавности по-късно. Като една от първите държави, в които са зафиксирани станалите след това популярни владетелски титли – каган за владетеля и катун за съпругата му, – се приема държавата на народа **тууйхуни**. Дори **G. Mole** [1970, р. XXVII; цит. по: **Кычанов, Е. И.** 1997, с. 67] предполага, че въобще Азия била в дълг за появата на тази титла именно на държавата на народа тууйхуни. Е. И. Кычанов, макар да отбелязва, че „На честь введения этого титула наряду с тууйхунями претендуют и жуаньжуань.“, традиционно сочени като първи използващи титлата, все пак следва **G. Mole** в „детрониранието“ на жуаньжуаните от първенстващата им роля в това отношение [**Кычанов, Е. И.** 1997, с. 67].

Що се отнася до титлата кан, във фонетичния облик **kan** тя е известна от старотюркски надписи като титла на върховния владетел [вж. напр. препратките у **Yildirim, F.** 2013, р. 143]. Етимологичните ѝ изяснявания са различни; едно от тях я извежда към *qā “ruler” в езика Hsiung-nu [**Vovin, A.** 2007, pass., цит. по: **Yildirim, F.** 2013, р. 143].

¹² Уитоу пише в това отношение, че „the Bulgar qaghanate was a steppe nomad state on the Turkic model familiar from the Gök Türks and the Khazars“ [**Whittow, M.** 1996, р. 271]. Констатацията му е добре обоснована от наличните данни, които не се опровергават в изследванията на поддържащите гледната точка за друга етнолингвистична специфика на етнокултурния модел и ППС на Първата българска държава, познати ми до момента.

IV. 3. 2. Титлите на българския владетел са идентични именно с титлите у тюрко-монголските народи. Приемствеността и/или взаимовлиянията с тюрко-монголските народи от Централна Азия и от източноевропейските лесостепи, изглежда, е и по отношение на титулатурата в значителна степен. Нещо повече, посредством Именника на българските ханове бива заявявана приемственост именно с Атиловата държавност.

По езиковия си облик титлата **кан** от съставната титла KANACYBİĞI съвпада със съответната старотюркиска титла, респ. с титлата у народа Hsiung-nu. Но във въпросните старотюркиски текстове липсва категоризацията ѝ посредством изафетната конструкция СУBİĞI, което се нуждае от обяснение. В отделни случаи длъжността на върховния военачалник все пак е фиксирана в изворите и от значение е, че както стана дума по-горе (в изложението на параграф III.2.), тя има предшественик в титлата **сючи** от данните на китайските извори за народа пугу.

От друга страна, обичайно се твърди, че прабългарите не са познавали титлата **каган**, защото едва ли не създавали, че нямат право на нея в международните отношения на един – имагинерен според мен – *Rax Nomadica*¹³. Но титлата **каган** е била позната и на прабългарите, за което съществуват, макар и малко на брой, свидетелства. Въпросът, който възниква във връзка с това, е дали тя има отношение към титлата **кавхан**, към която явно се приближава по фонетичен облик.

Това, че прабългарите са познавали титлата каган, прави появата ѝ в историко-апокрифните съчинения на старобългарската литература да изглежда добре аргументирано. Нещо повече, Иван Венедиков дори възстановява парадигматичната фигура на Михаил каган като мито-епически образ на владетеля – източник за политическите идеи на средновековното българско общество за облика на владетеля. Разбира се, проблеми в това отношение съществуват. На практика в историко-апокрифните съчинения терминът каган не се схваща като титла или длъжностно название, а като лично име. Проблемът в това отношение се заключава в процесите на онаследяване на ППС на Първото българско царство от онази във Второто българско царство – в която изглежда е била забравена напълно старинната управленска терминология на висши и нисши управленски длъжности¹⁴.

IV. 3. 3. Във връзка с титлата кавхан заслужава да се постави още един въпрос – доколко тя има отношение към още един феномен от ППС на ранносредновековните народи, а именно с функциониращата у тях **двоична владетелска институция**. Институция, в която владетелят „споделя” властта си със свой „колега” с почти идентични прерогативи от разпоредителен властови характер. При това – институция, изграждаща интересна специфика на ППС на тюрко-монголските ранносредновековни народи, в която се открива още едно съвпадение с ППС на Първото българско царство. По принцип, както пише Петер Голден, „... the Türk Qağanate was *grosso modo* a dual Kingship...” [Golden, P. 2006, p. 87]. Тази двоична съвладетелска институция – технически най-точно окачествима като **дуално-колегиална владетелска институция** – е засвидетелствана у редица ранносредновековни народи. Институцията на двамата владетели е позната още на хуните [вж. напр. Pritsak, O. 1955, S. 63, ann. 4]. Между примерите за дуално-колегиална владетелска институция несъмнено от особен интерес и най-често анализирана в качеството ѝ на парадигматичен вариант на феномена е владетелската институция у хазарите [едно от последните изложения за диархията у хазарите: Dudek, J. 2016, str. 282 – 301]. Пълната титла на хазарския хаган била **кюндюх хаган**, а съвладетелят му е **бъох ишад** [препратки към известията на изворите: Юхас, П. 1985, с. 428 – 429; Golden, P. 2006] Налице е такова известие и за ранносредновековните унгарци – те били управлявани от двама владетели¹⁵, като в литературата

¹³ Вж. възражения срещу това становище на Цв. Степанов у мен [Йорданов, С. 2004], както и, независимо от мен, у Добрев, Името на княз Борис..., pass.; мнение, че титлата на владетелите от Велика България е каган: Whittow, M. 1996, p. 271 – 272 (със съответната обосновка); Умеров, Э. Ш. 2013, с. 213 – 214 (без добра обосновка).

¹⁴ Вж. например Турилов, А. 2014, с. 814, където той подчертава факта, че в т. нар. историко-апокрифни съчинения титлата каган вече не е схващана като титла, а като лично име, и следователно не засвидетелства приемственост в управленската система. Към този въпрос аз също съм привличал вниманието, вж. Йорданов, С. 2004, с. 477 – 478. По въпроса за незначителния обем на приемствеността, засвидетелствана от т.нар. Български апокрифен летопис, Анатолий Турилов препраща и към изследването на този паметник от С. А. Иванов [1989, с. 71 – 72].

¹⁵ Изрично засвидетелствани като едновременно политически активни, вж. напр. Czeplédy, K. 1966 [2004], p. 8 – 9, с препр. към Georgius Continuatus [цит. по: CSHB, vol. 45, p. 854, A].

за дуално-колегиалната институция у тях се използва обозначението „Kende-Gyula dual kingship”, като се указват титлите на тези съвладетели. П. Голден указва и други примери за разпространението на феномена у тюркските народи [Golden, P. 2006, p. 95], а по принцип тази институция има много широко разпространение в древността и у т.нар. традиционни народи от доколониалната епоха. Че „двувластието” в Хазарския каганат не е уникално, отбелязва и **О. Б. Бубенок** [2011, с. 20 – 21]. Според него то се наблюдавало в онези държави, в които „власть харизматического рода не имеет реальной поддержки в обществе”; той указва като примери институциите на шогун и на микадо в средновековна Япония, на владетеля Мамай при Джучидите в Златната орда, на емира Тимур в държавата на Чагатаидите, на султаните Аюбиди при Фатимидските халифи в Египет, на династията на везирите Бармакиди при Абасидските халифи.

Управление от двама владетели е било налице и у прабългарите. На тази двоичност на владетелската институция е обърнато внимание относително отдавна [вж. още: **Pritsak, O.** 1955, S. 63, anm. 5]. В българската историческа литература също беше обърнато внимание, че може би владетелската магистратура е двоична. Още В. Бешевлиев се сприя на този въпрос; след неговото първо проучване върху тази възможна типология на владетеля в Първото българско царство прибавиха нови наблюдения и някои от съвременните български медиевисти [**Бешевлиев, В.** 1992, с. 68 – 69; **Николов, Г.** 2002]. Изводите в студията на Г. Николов, посветена на този въпрос, са резюмирани от В. Гюзелев в главата „Допълнения” на книгата му за кавханите и ичиргу боилите [вж. **Гюзелев, В.** 2007, с. 228 – 229] по следния начин:

Николов смята, че „като останка от стара тюркская традиция в Българското ханство съществувал двойно функционален владетелски институт”. Съвладетели (хан и кавхан) били: Тервел и Кормесий, Кормисош и Сивин, Умор и Паган, Токту и Баян. Той привлича случая с упоменаването на името/титлата **кампаган** и го приема за първо фиксиране на титлата кавхан. Такова резюмиране на изводите в проучването на Г. Николов действително е възможното най-кратко и едновременно точно тяхно представяне.

IV. 3. 4. “The nomadic double-kingship” се обяснява от Алфьолди като обвързано с двоичната подялба в организацията на племенните съюзи [**Alföldi, A.** 1933, pp. 28 – 39, цит. по: **Czeplédy, K.** 1966 [2004], p. 8]. Предположението изглежда обосновано предвид описаната по-горе двоична подялба в ранносредновековните държави, но смятам, че по-резонна е друга насока в анализа на този феномен от тяхната ППС. Нека само да отбележа, че сакрален владетел, който наследява някаква далечна родово-племенна институция, силно модифицирана, но лишена от същинска военно-политическа власт – това е ситуация, типична за много общества в етапа на т. нар. early State. Но редом с тази военноплеменна институция е функционираща и военачалническа институция, и именно в двойката „сакрален вожд – вожд военачалник” следва според мен да се търси генезисът на дуално-колегиалната владетелска институция. Това е сложен комплекс от въпроси, който тук няма да дискутирам, тъй като би отвел изложението встрани. Също така най-общо ще посоча, че именно присъствието на този феномен в ППС и съответно в длъжностно-титулната практика на Първото българско царство, където, както се вижда, той бива търсен в двойката длъжности ка[га]н и кавхан, може да изясни допълнително защо владетелите му са категоризирани чрез изафетната конструкция **кана сюбеги**. Отговорът на този въпрос може да бъде даден след по-детайлен допълнителен анализ, който се надявам да мога да осъществя в бъдеще.

* * *

Предложеното изложение позволява да се посочат като необосновани търсенията на друго значение и друга етнолингвистична принадлежност на израза **кана сюбеги**, стоящ в началото на надписи от епохата на Първото българско царство, различни от онези, указани от Веселин Бешевлиев. Съвсем кратко беше засегнат и въпросът, че тази сложна титла се вписва интегрално в ППС на ранносредновековната българска държава – въпрос, който при случай се надявам да разгледам по-обстойно.

Когато се анализират въпроси от типа на занимаващия ни по-горе, това следва да се прави внимателно и безпристрастно. Смятам, че добре се вижда колко сложни езикови реалии са засвиде-

телствали писмените извори като елементи на длъжностно-титулната практика на Първото българско царство. Изглежда, наистина влияние върху прибързаните изводи за етнолингвистичния облик на елементите от тази длъжностно-титулна номенклатура оказват екстралингвистични фактори.

Първо, културната изостаналост и социално-политическата „илотия“ в Османската империя, която довежда до социално-психологически негативизъм спрямо съвременния турски народ. В резултат – това води до нежелание да се признае етнолингвистичното родство, па макар и относително далечно, между него и създателите на средновековната българска държава, от което, впрочем, дивиденди извлича единствено националистическата политика на някои кръгове в съвременна Турция и обслужващата я историография.

Второ, културно-исторически комплекси, водещи до нездравото желание да бъде показана ранносредновековна България като наследник на цивилизациите на иранските народи в неизмеримо по-голяма степен, отколкото действително е, и т. н.

Вън от всякакво съмнение е, че длъжностно-титулната номенклатура на прабългарите въобще и на Първото българско царство, в частност, съдържа ирански елементи, но – **елементи**, както с основание ги категоризира В. Бешевлиев. Моят призив е – да не разсъждаваме за тези елементи елементарно, да не обявяваме неизбежните иранизми, които всички тюркски народи са вплели в етно-културния си облик и в езиковата си система, за нещо повече от обичайните чуждици, които всеки народ неизбежно възприема. В предложеното по-горе изложение умишлено избягнах критиката на редица непрофесионални публикации по темата, а се задоволих да анализирам научноизследователски трудове от типа на монографията на Т. Славова, защото в тях се откриват само отделни, като цяло незначителни по обем грешки в рамките на системното академично проучване. Отделни грешки, които всеки търсец изследовател неизбежно допуска, но които са извиними на фона на огромния принос, какъвто осъществява една монография като монографията на Т. Славова. Кой ли сериозен изследовател ще претендира за непогрешимост? Притеснителното в случая е заливането на съзнанието на обикновения българин с предпоставени тези в псевдонаучни и понякога откровено неграмотни изложения, в рамките на изследователска проблематика, в която – ще повтора още веднъж използван от мен израз на американския етнолог Боас – „the solid work is still before us”.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори:

CSHB, vol. 45 – Corpus Scriptorum Historic Byzantinic. Editio emendatior et copicior, consilio G. B. Niebuhrii C. F. Instituta, auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae continuata. Theophanes Continuatus. [Vol. XLV] Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus Continuatus, ex recognitione Immanuelis Bekker (Bonnae, Impensis Ed. Weberi, MDCCCXXXVIII [1838])

Проучвания:

Бабаяров, Г., Кубатин, А. 2012 – Гайбулла Бабаяров, Андрей Кубатин. Древнетюркские титулы в эпоху до тюркского каганата. – Ёлым жэне бiлiм ғасыры – Век науки и образования, №№ 7–9 (39 – 41), шiлде-қыркүйек, июль-сентябрь 2012, 52 – 64. [Gajbullu Babajarov, Andrej Kubatin. Drevnetjurkskie titulû v ýpoxu do tjurkskogo kaganata. – Fûlûm zhane bèlè m gasûrû – Vek nauki i obrazovanija, NN 7 – 9 (39 – 41), shêlde-kûrkgjek, ijuly-sentjabry 2012, 52 – 64.]

Баласчев, Г. 1909 – 1910 – Георги Баласчев. Титлите на старобългарските господари. – Минало, 1909/1910, кн. 1, 79 – 93. [Georgi Balashev. Titlite na starobylgarskite gospodari. – Minalo, 1909/1910, kn. 1, 79 – 93.]

Баласчев, Г. 1911 – 1913 – Георги Баласчев. Заемането на върховната власт у старите българи. – Минало, 1911/1913, II, 325 – 340. [Georgi Balashev. Zaemaneto na vûrhovnata vlast u starite bylgari. – Minalo, 1911/1913, II, 325 – 340.]

Бартикян, Р. М. 1973 – Р. М. Бартикян. О болгарском войске в Васпуракане и последних годах Царства Арцрунидов. – Вестник общественных наук АН Армянской ССР, 1973, № 10, 88 – 96. [R. M. Bartikjan. O bolgarskom vojske v Vaspurakane i poslednix godax Tzarstva Artzrunidov. – Vestnik obshtestvennykh nauk AN Armjanskoy SSR, 1973, N 10, 88 – 96]

Бешевлиев, В. 1981 – Веселин Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. Редактор Велизар Велков. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1981, 165 с. [Veselin Beshevliev. Pûrvobylgarite. Bit i kultura. Redaktor Velizar Velkov. Sofija: Izdatelstvo “Nauka i izkustvo”, 1981, 165 s.]

Бешевлиев, В. 1992 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание). София: Издателство на Българската академия на науките, 1992, 269 с., 204 ил., карта. [Veselin Beshevliev.

Pyrvobylgarski nadpisi (Vtoro preraboteno i dopolneno izdanie). Sofija: Izdatelstvo na Bylgarskata akademija na naukite, 1992, 269 s., 204 il., karta.]

Бубенок, О. Б. 2011 – О. Б. Бубенок. Дуализм верховной власти у хазар: случайность или закономерность? – В: Восточная Европа в древности и средневековье. Миграции, расселение, война как факторы политогенеза. XXIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 19–21 апреля 2011 г. Материалы конференции. Москва, 2011, 16–21. [O. B. Bubenok. Dualizm verhovnoj vlasti u hazar: sluchajnosty ili zakonornosty? – V: Vostochnaja Evropa v drevnosti i srednevekovye. Migratzii, rasselenie, vojna kak faktory politogeneza. XXXIII Chtenija pamjati chlena-korrespondenta AN SSSR Vladimira Terentyevicha Pashuto. Moskva, 19-21 aprelja 2011 g. Materialy konferentzii. Moskva, 2011, 16–21.]

Ваклинов, С. 1977 – Станчо Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI – XI век. София, 1977, 294 с. [Stancho Vaklinov. Formirane na starobylgarskata kultura VI – XI Stancho Vaklinov. Formirane na starobylgarskata kultura VI – XI vek. Sofija, 1977, 294 s. vek. Sofija, 1977, 294 s.]

Венедиков, И. 1979 – Иван Венедиков. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София: Военно издателство, 1979, 161 с. [Ivan Venedikov. Voennoto i administrativnoto ustrojstvo na Bylgarija prez IX i X vek. Sofija: Voенno izdatelstvo, 1979, 161 s.]

Галкина, Е. С. 2011 – Е. С. Галкина. К вопросу о роли Великой Булгарии в этнополитической истории Восточной Европы. – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 2011, № 1 (9), Январь – Июнь, 5–32 [E. S. Galkina. K voprosu o roli Velikoj Bulgarii v etnopoliticheskoj istorii Vostochnoj Evropy. – Studia Slavika et Balkanika Petropolitana, 2011, N 1 (9), January – Ijuny, 5-32]

Гумилев, Л. Н. 1967 [1993] – Л. Н. Гумилев. Древние тюрки. Москва, 1967; Москва: Товарищество “Клышников, Комаров и Ко”, 1993. [L. N. Gumilev. Drevnie tjurki. Moskva, 1967; Moskva: Tovarishchestvo “Klyshnikov, Komarov i Ko”, 1993.]

Гюзелев, В. 1966 – Васил Гюзелев. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VII–XI вв.). – Годишник на Софийския университет, философско-исторически факултет, кн. LX, 3, 1966, 33–57. [Vasil Gjuzelev. Funktziite i roljata na kavxana v zhivota na Pyrvata bylgarska dyrzhava (VII – XI vv.). – Godishnik na Sofijskija universitet, filosofsko-istoricheski fakultet, kn. LX, 3, 1966, 33 – 57.]

Гюзелев, В. 1971 – Васил Гюзелев. Институциите кавхан и ичиргу боила. Принос към военно-административната уредба на Първата българска държава (VII–XI вв.). Дисертация. София, 1971. [Vasil Gjuzelev. Institutziite kavhan i ichirgu boila. Prinos kym voенno-administrativnata uredba na Pyrvata bylgarska dyrzhava (VII – XI vv.). Dissertatzija. Sofija, 1971.]

Гюзелев, В. 2007 – Васил Гюзелев. Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство (VII – XI в.). Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство”, 2007, 243 с. [Vasil Gjuzelev. Kavxanite i ichirgu boilite na Bylgarskoto xanstvo-tzarstvo (VII – XI v.). Plovdiv: Fondatzija “Bylgarsko istorichesko nasledstvo”, 2007, 243 s.]

Джонов, Б. Ст. 1977 – Боян Ст. Джонов. За имената на първобългарските ханове. – Филология. 1. София, 1977, 7–21. [Bojan St. Dzhonov. Za imenata na pyrvobylgarskite xanove. – Filologija. 1. Sofija, 1977, 7–21]

Добрев, Името на княз Борис... – Иван Добрев. Прабългарското име на княз Борис кръстител. – < <http://www.bolgnames.com/text/Boris.html> > [Ivan Dobrev. Prabylgarskoto ime na knjaz Boris krystitel. – < <http://www.bolgnames.com/text/Boris.html> >]

Добрев, Куплетът за Пугу... – Иван Добрев. Куплетът за Пугу – най-ранният текст на прабългарски език. – < <http://www.bolgnames.com/Images/Xiongnu.pdf> > [Ivan Dobrev. Kupletyt za Pugu – naj-rannijat tekst na prabylgarski ezik. – < <http://www.bolgnames.com/Images/Xiongnu.pdf> >]

Закиев, М. З. 2011 – М. З. Закиев. Глубокие этнические корни тюркских народов. Астана: Кантана Пресс, 2011, 400 с. [M. Z. Zakiev. Glubokie etnicheskie korni tjurkskix narodov. Astana: Kantana Press, 2011, 400 s.]

Йорданов, С. 1996 – Стефан Йорданов. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: I. Племенната общност на уногундурите, Patria Onoguria и Велика България. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том пети. Велико Търново, 1996, 49 – 69. [Stefan Jordanov. Za sotzialno-politicheskata organizatzija na Kubratova Velika Bylgarija: I. Plemennata obshtnost na unogundurite, Patria Onoguria i Velika Bylgarija. – V: Bylgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvanija i materialy. Tom peti. Veliko Turnovo, 1996, 49 – 69.]

Йорданов, С. 1997 – Стефан Йорданов. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: II. Системата тьолис-тардуш и двудялбата “българи – котраги” в “Старата Велика България” – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том шести. Велико Търново, 1997, 89–108. [Stefan Jordanov. Za sotzialno-politicheskata organizatzija na Kubratova Velika Bylgarija: II. Sistemata tyolis-tardush i dvudjalbata “bylgari – kotragi” v “Starata Velika Bylgarija” – V: Bylgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvanija i materialy. Tom shesti. Veliko Turnovo, 1997, 89 – 108.]

Йорданов, С. 2000 – Стефан Йорданов. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: III. Административната организация на “Старата Велика България” и тричастното племенно деление на Волжска България. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том седми. Велико Търново, 2000, 213 – 231. [Stefan Jordanov. Za sotzialno-politicheskata organizatzija na Kubratova Velika Bylgarija: III.

Administrativnata organizatziya na "Starata Velika Bylgarija" i trichastното plemenno delenie na Volzhska Bylgarija. – V: Bylgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvanija i materiali. Tom sedmi. Veliko Turnovo, 2000, 213 – 231]

Йорданов, С. 2004 – Стефан Йорданов. Средновековният български апокрифен владетел и колегията на хана и кагана в политическата практика на Първото българско царство. I. Титулатурата на средновековния български владетел в т. нар. историко-апокрифна литература. – В: Сборник в чест на проф. д-р Георги Данчев. Материали от Международната научна конференция. Велико Търново, 13 – 14 декември 2002 г. Велико Търново: Университетско издателство "Св. Св. Кирил и Методий", 2004, 475 – 494. [Stefan Jordanov. Srednovekovnijat bylgarski apokrifen vladetel i kolegijata na хана i kagana v politicheskata praktika na Pърvoto bylgarsko tzarstvo. II. Titulaturata na srednovekovnija bylgarski vladetel v t. nar. istoriko-apokrifna literatura. – V: Sbornik v chest na prof. d-р Georgi Danchev. Materiali ot Mezhdunarodnata nauchna konferentsija. Veliko Turnovo, 13 – 14 dekemvri 2002 g. Veliko Turnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Sv. Kiril i Metodij", 2004, 475 – 494]

Иванов, С. А. 1989 – С. А. Иванов. «Българская апокрифическая летопись» как памятник этнического самосознания болгар – В: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва, 1989, 70 – 76. [S. A. Ivanov. "Bolgarskaja apokrificheskaja letopisy" kak pamjatnik etnicheskogo samosoznaniija bolgar – V: Razvitie etnicheskogo samosoznaniija slavjanskix narodov v эпоху zrelogo feodalizma. Moskva, 1989, 70 – 76.]

Илиади, А. И. 2013 – А. И. Илиади. К сравнительно-исторической семасиологии иранских и славянских языков. – Функциональная лингвистика, 2013, № 5, 143–145. [A. I. Iliadi. K sravnitel'no-istoricheskoi semasiologii iranskix i slavjanskix jazûkov. – Funktzional'naja lingvistika, 2013, N 5, 143 – 145.]

Каймакамова, М. 2000 – Милияна Каймакамова. Българският хан в светлината на първобългарските надписи от VIII – IX в. – В: JUBILAEUS IV. Сборник в памет на чл. кор. Веселин Бешевлиев. София, 2000, 48 – 59. [Milijana Kajmakamova. Bylgarskijat хан v svetlinata na пърvobylgarskite nadpisi ot VIII – IX v. – V: JUBILAEUS IV. Sbornik v pamet na chl. kor. Veselin Beshevliev. Sofija, 2000, 48 – 59.]

Крадин, Н. Н. 2002 – Н. Н. Крадин. Структура власти в кочевых империях. – В: Кочевая альтернатива социальной эволюции. Москва, 2002, 79–90. [N. N. Kradin. Struktura vlasti v kочевых imperijax. – V: Kochevaja al'ternativa sotzial'noj evoljutzii. Moskva, 2002, 79 – 90.]

Кънев, Н. 2013 – Николай Кънев. Византинобългарски студии. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2013. [Nikolaj Kynev. Vizantinobylgarski studii. Veliko Turnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodij", 2013.]

Кычанов, Е. И. 1997 – Е. И. Кычанов. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. Москва: "Восточная литература" РАН, 1997. [E. I. Kychanov. Kochevyje gosudarstva ot gunnov do man'chzhurov. Moskva: "Vostochnaja literatura" RAN, 1997.]

Насилов, В. М. 1960 – В. М. Насилов. Язык Орхоно-Енисейских памятников. Москва, 1960. [V. M. Nasilov. Jazyk Orxono-Eneisejskix pamjatnikov, Moskva, 1960]

Ников, В. М. 1931 – Nikov, Petr (Sofija). Два старо-български надписи за византийско-български отношения. – Zvláštñi otisk z časopisu – Tirage f part de la revue – "Byzantinoslavica" III/2 (1931), 1 – 39. [Nikov, Petr (Sofija). Dva staro-bylgarski nadpisi za vizantijsko-bylgarski otnoshenija. – Zvláštñi otisk z časopisu – Tirage f part de la revue – "Byzantinoslavica" III/2 (1931), 1 – 39.]

Николов, Г. 2002 – Георги Николов. Хан и кавхан в България през VIII в. – В: Българи и унгарци – 1000 години заедно. Будапеща, 2002, 38 – 46. [Georgi Nikolov. Хан i kavхан v Bylgarija през VIII v. – V: Bylgari i ungartzii – 1000 godini zaedno. Budapeshta, 2002, 38 – 46.]

Пейковска, П. 2016 – Пенка Пейковска. За началото на българо-унгарските връзки в историческата наука. – Наука. Издание на съюза на учените в България, кн. 4/2016, том XXVI, 19 – 22. [Penka Pejkovska. Za nachaloto na bylgaro-ungarskite vryzki v istoricheskata nauka. – Nauka. Izdanie na syjuza na uchenite v Bylgarija, kn. 4/2016, tom XXVI, 19 – 22.]

Пилипчук, Я. В. 2012 – Я. В. Пилипчук. Суспільний лад та державна організація кипчаків IX – XIII ст. – Східний світ, № 4, 2012, 78 – 89. [Ja. V. Pilipchuk. Suspilynij lad ta derzhavna organizatziija kipchakiv IX – XIII st. – Sxidnij svit, N 4, 2012, 78 – 89.]

Славова, Т. 2010 – Татьяна Славова. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. [Поредица „История и книжнина“]. София, 2010, 342 с. [Tatjana Slavova. Vladetel i administratziija v rannosrednovekovna Bylgarija. Filologicheski aspekti. [Poreditza "Istorija i knizhnina"]. Sofija, 2010, 342 s.]

Степанов, Ц. 1999 – Цветелин Степанов. Власт и авторитет в средновековна България (VII – ср. IX в.). София: Агату, 1999, 206 с. [Tzvetelin Stepanov. Vlast i avtoritet v srednovekovna Bylgarija (VII – sr. IX v.). Sofija: Agato, 1999, 206 s.]

Степанов, Ц. 2003 – Цветелин Степанов. Развитие на концепцията за сакралния цар у хазарите и българите през ранното средновековие. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003, 219 – 232. [Tzvetelin Stepanov. Razvitie na kontseptzijata za sakralnija tzar u хазарите i bylgarite през rannoto srednovekovie. – V: Bylgari i хазари през rannoto srednovekovie. Sofija, 2003, 219 – 232.]

Стоянов, В. 2001 – Валери Стоянов. Към въпроса за характера на степната номадска държава и модела на Хсиунг-ну. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. I [Studia Balcanica. 23]. София:

Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001, 47–66. [Valeri Stojanov. Kym vyprosa za karaktera na stepnata nomadska dyrzhava i modela na Xsiung-nu. – V: Izsledvanija v chest na chl.-kor. profesor Strashimir Dimitrov. И [Studia Balcanica. 23]. Sofija: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 2001, 47 – 66.]

Турилов, А. 2014 – Анатолий Турилов. К объяснению одного тёмного места в „Болгарской апокрифической летописи“: почему „детищъ“ царь Испор был „ношен три леты“? – В: Средновековният човек и неговият свят / Medieval man and his world. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов / Studies in honor of the 70th anniversary of Prof. Dr. Dr. habil. Kazimir Popkonstantinov. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 2014, 813 – 817. [Anatolij Turilov. K obyjasneniju odnogo tёмного mesta v “Bolgarskoj apokrificheskoj letopisi”: pochemu “detishty” tzary Ispor byl “noshen tri lety”? – V: Srednovekovnijat chovek i negovijat svjat / Medieval man and his world. Sbornik v chest na 70-ta godishnina na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov / Studies in honor of the 70th anniversary of Prof. Dr. Dr. habil. Kazimir Popkonstantinov. Veliko Turnovo: Izdatelstvo “Faber”, 2014, 813 – 817.]

Умеров, Э. Ш. 2013 – Э. Ш. Умеров. К вопросу о языке болгарского ханства „Magna Bulgaria“. – Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 26 (65), № 2, 2013, 206–217. [E. Sh. Umerov. K voprosu o jazyke bulgarskogo xanstva “Magna Bulgaria”. – Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo. Serija “Filologija. Sotzialnyje kommunikatzii”. Tom 26 (65), N 2, 2013, 206 – 217.]

Шишманов, Ив. 1900 – Иван Шишманов. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин“. – СбНУНК, XVI–XVII, 1900, 585 – 753. [Ivan Shishmanov. Kritichen pregled na vyprosa za proixhoda na prabylgarite ot ezikovo gledishte i etimologiite na imeto “bylgarin”. – SbNUNK, XVI – XVII, 1900, 585 – 753]

Юхас, П. 1985 – Петер Юхас. Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите. София, 1985, 454 с. [Peter Juxas. Tjurko-bylgari i madzhari. Vlijanie na tjurksko-bylgarskata kultura vyrxu madzharite. Sofija, 1985, 454 s.]

Alföldi, A. 1933 – A. Alföldi. Károlyi Arpád Emlékkönyv. Budapest, 1933

A&MAe Warfare... – The Hutchinson Dictionary of Ancient & Medieval Warfare. Chicago – London: Fitzroy Dearborn Publishers, 1998

Czeglédy, K. 1966 [2004] – K. Czeglédy. Sacred Kingship among the Peoples of the Steppes. – Carleton College. Medieval and Renaissance Studies. Translated Secondary Studies, 28 October 2004 <https://apps.carleton.edu/curricular/mars/assets/Czegledy_on_Sacral_Kingship.pdf>, 9 pp. [An English translation by W. L. North of K. Czeglédy, “Das Sakrale Königtum bei den Steppenvölkern,” Numen 13 (1966) 14 – 26].

Curta, F. 2006 – Florin Curta.. Southeastern Europe in the Middle Ages, 500 – 1250. Cambridge: Cambridge University Press, 2006

Dudek, J. 2016 – Jarosław Dudek. Chazarowie. Polityka, kultura, religia. VII – XI wiek. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2016, 503 s.

Dvornik, F. 1928 – F. Dvornik. Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes. – Bulletin de Correspondance Hellénique, LII (1928)

Golden, P. 2006 – Peter Golden. The Khazar Sacral Kingship. – In: Pre-Modern Russia and Its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan. Edited by Kathryn L. Reyerson, Theophanis C. Stavrou, and James D. Tracy. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, 79 – 102

Habibi, A. H. 1967 – The Two Thousand Years Old Language of Afghanistan or The Mother of Dari Language (An Analysis of the Baghlan Inscription) by Abdul Hai Habibi. A Publication of the Historical Society of Afghanistan. Kabul: Government Printing Press, 1967, 81 p., ill.

Khurshudian, E. 1998 – E. Khurshudian. Die Partischen und Sasanidischen Verwaltungsinstitutionen nach den Literarischen und Epigraphischen Quellen 3. Jh. v. Chr. – 7. Jh. n. Chr. Yerevan: Des Kaukasischen Zentrums für Iranische Forschungen, 1998

Lerner, Judith A. Bactrian Animal Headdresses... – Judith A. Lerner. Animal Headdresses on the Sealings of the Bactrian Documents. – https://www.academia.edu/2542434/Animal_Headdresses_on_the_Sealings_of_the_Bactrian_Documents

Majtczak, T. 2012 – Tomasz Majtczak. Old Turkic sü Army – its Form, Meaning and Etymology. – Studia Etymologica Cracoviensia, vol. 17. Kraków, 2012, 105–112

Menges, K. H. 1958 – K. H. Menges. A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – Byzantion, XXVIII, 1958, 441 – 453.

Mole, G. 1970 – G. Mole. The T’u-yu-hun from the Northern Wei to the time of the Five Dynasties. – Serie Orientale Roma. T. XLI. Roma, 1970

Moravcsik, Gy. 1933 – Gy. Moravcsik. Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom J. 869 – 870. – ИИД, XIII, 1933, 8 – 23.

Pritsak, O. 1955 – Omeljan Pritsak. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.

Pritsak, O. 1986 – Omeljan Pritsak. The initial formula ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ in the proto-Bulgarian inscriptions. – In: *Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata*. Edited by M. Colucci, G. dell’Agata, and H. Goldblatt. Vol. II. Roma: Edizioni dell’Ateneo, 1986, 595 – 601.

Rédei, K., and Róna-Tas, A. 1983 – K. Rédei and A. Róna-Tas. Early Bulgarian loanwords in the Permian languages. – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus XXXVII (1 – 3), 1983, 3 – 41.

Saldžiev, H. 2009 – Hristo Saldžiev. The Karamanli Text of Teodosiy of Sinai’s “A book for learning of three languages”. *Language and Cultural Problems*. – *ZfB*, 45 (2009), 1, 77 – 98.

Škorpil, H. u K. 1892 – Hermann u Karel Škorpil. Antike Inschriften aus Bulgarien. – *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XV (1892).

Stepanov, Ts. 2001 – Ts. Stepanov. The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ: Reconstructing the notions of divine kingship in Bulgaria, AD 822 – 836. – *Early Medieval Europe*, Vol. 10, 2001, Nr. 1, 1 – 19.

Vachkova, V. 2008 – Vesselina Vachkova. The Bulgarian Theme in Constantinople’s Monuments (A new approach to the study of Bulgarian and Byzantine cultural memory). – *Palaeobulgarica*, 4, 2008, 3 – 24.

Vovin, A. 2007 – Alexander Vovin. Once Again on the Etymology of the Title qaγan. – *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 12. Kraków, 2007, 177 – 187.

Whittow, M. 1996 – Mark Whittow. *The Making of Byzantium, 600 – 1025*. Berkeley – Los Angeles, 1996.

Yıldırım, F. 2013 – Fikret Yıldırım. On the Titles Ten-si and Kan in the Irk Bitig. – *Dil Araştırmaları*, Sayı: 13, Güz 2013, 141 – 150 ss.

Yu Huan, Weilue, 2004 – The Peoples of the West. From the *Weilue* by Yu Huan. A Third Century Chinese Account. Composed between 239 and 265 CE. Quoted in *zhuan* 30 of the *Sanguozhi*. Published in 429 CE. Draft English translation by John E. Hill. © September, 2004 < <http://www.hudsoncress.net/hudsoncress.org/html/library/china-japan/Yu Huan - Weilue, The Peoples of the West.pdf> >.